

הגהות ר' שמואל לירמה למשנה *

מאת

ישראל צבי פיינטוך

הרי"ן אפשטיין מרבה להביא בספרו "מבוא לנוסח המשנה" גירסאות של "לירמא". עותק המשנה עם פירוש הרמב"ם, דפוס נאפולי רנ"ב, בו רשם ר' שמואל לירמה את הגהותיו¹, מתואר ע"י אפשטיין בספרו הנ"ל עמ' 1286-1287. בגליון מצויים גם מורי מקום, על פי רוב למשנה תורה, אבל גם לסמ"ג ולתלמוד, משא ומתן בדברי הרמב"ם, וקצת לקוטים מרש"י, תוספות רי"ד, רא"ש ור"ן. בעמוד האחרון של הספר רשם המגיה: "ביום ג' ח"י לחדש אדר שני² שנת הצור לבריאת עולם השלמתי להגיה אלו המשניות ומי שזכני לכך יזכני להגות בהם אני וזרעי וזרעי עד עולם אמן כן יאמר י' מידי היתה זאת שמואל לירמה"³.

ר' שמואל לירמה מזכיר בהגהותיו כמה פעמים חכם בשם ר' שמואל בר' משה המתואר על ידו בתארים "הרב המגה, הרב המובהק, הדין". הגהותיו של ר"ש בר' משה זה היו מקור להגהותיו של ר' שמואל לירמה. כפי שנראה להלן נכתב די הרבה על ר' שמואל בר' משה מאז שהרי"ן אפשטיין פרסם את דבריו הנ"ל.

פרופ' ש"מ שטרן פרסם בתרביץ שנה כ"ג (תשי"ב) מאמר חשוב: "פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם". במאמר זה הוא מתאר כתב יד של משנה ופירוש המשנה לרמב"ם בערבית שחלקים ממנו (זרעים, גזיקין, קדשים) נמצאים בספרית הבודליינה, וחלקים (מועד, נשים) — בספרית משפחת ששון. (החלקים שבספרית ששון עברו מאז אל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). שטרן מגיע למסקנה שכ"י זה הוא אמנם אוטוגרף של הרמב"ם, כפי שהעירו כבר קודם. מקום חשוב מיוחד שטרן לעותק לירמה. שטרן גילה שההגהות בשם ר' שמואל ב"ר משה, שהועתקו ע"י הרי"ן אפשטיין מעותק לירמה, דומות להגהות שהוא עצמו מצא על גליונות האוטוגרף של הרמב"ם בכתב ידו של ר' שמואל ב"ר משה מערבי (וגם: מגרבי). ר' שמואל ב"ר משה מערבי הוא, לדעתו, ר' שמואל ב"ר משה שבהגהות לירמה. שטרן אף סובר שר"ש לירמה העתיק את הגהות ר' שמואל ב"ר משה במישרין מגליונות האוטוגרף של הרמב"ם. כוונת מאמר זה לבחון מחדש את מה שנכתב על זהותו של ר' שמואל בר' משה, וכן לבדוק אם אמנם העתיק ר"ש לירמה את הגהות ר' שמואל בר' משה במישרין מגליונות האוטוגרף של הרמב"ם.

* מתוך דיסרטאציה שנכתבה בהדרכתו של מו"ר פרופ' א"א אורבך. תודתי אמורה לו אף כאן.

- 1 עותק זה נמצא בין אוצרות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
- 2 הר"ס ששון — פירוש המשנה לרמב"ם ז"ל צלום של כ"י הונט' 117 וכ"י פוקוק 295 שבספריה בודליאנה באוקספורד וכ"י 72-73 שבספרית ששון בלוטשוורת, כך א', קופנהגן, תשט"ז, במבוא העברי, שם עמ' 23 — מעיר על כך שח"י באדר שני לא חל ביום ג' בשבוע לא בשנת ש"א וגם לא בשנת רצ"ו (אם נניח כי הכוונה לפ"ג), על כן לדעתו "יש כנראה לקרוא אדר א' במקום אדר שני". העניין קשה אבל העתקתו של אפשטיין נכונה. דברינו נכתבים מתוך הנחה שר"ש לירמה לא טעה בכתיבת השנה.
- 3 באנציקלופדיה יודאיקה, כך 14, עמ' 41 נכתב על ר"ש לירמה: "... the copyst ... of the manuscript ... Mishnah" ויש לתקן.

מי הוא ר' שמואל בר' משה. עסקו בכך הרי"ן אפשטיין, ש"מ שטרן, ר"מ בניהו⁴ והר"ס ששון⁵. הרי"ן אפשטיין כותב: "הר' שמואל ב"ר משה הוא בוודאי ר' שמואל ב"ר משה הלוי, שבא בכתובים עם ר' יוסף קארו, בשו"ת אבקת רוכל סי' קח (חיד"א, שה"ג אות ש') ובשו"ת ר' יוסף קארו סי' ג (חתום: שמואל בכ"ר משה הלוי)", ובשורה שלפני הויהוי הנ"ל כותב הרי"ן אפשטיין "ובשביעית פ"י מ"ה חותם ב"פ: שמ"ה (שמואל משה הלוי ?)". ככל הנראה פתרון זה של ראשי התיבות הביאו לזיהוי זה. אבל קשה, שכן כאן נסתפק והוסיף את סימן השאלה, אם כן כיצד כותב הוא בשורה שלאחריה "בוודאי".

ר"מ בניהו מקבל את זיהויו של הרי"ן אפשטיין. הוא אף מצא תעודה מאביו של ר' שמואל "משה בר' יצחק הדיין זלה"ה הלוי" משנת רס"ד, וכן מצא לו אח: "ר' יצחק בכמוהר"ר משה הדיין זלה"ה הלוי" החתום על אגרת בשנת שי"א עם ר' יוסף קארו. מי שמקבל את זיהויו של הרי"ן אפשטיין ישמח לדעת פרטים נוספים אלה על משפחתו של ר' שמואל ב"ר משה הלוי, אלא שבניהו לא הביא כל חיזוק לזיהויו של אפשטיין. הזיהוי אינו נראה לי, מן הסיבות שנביא בהמשך, וממילא אין דברי בניהו נוגעים לר' שמואל בר' משה המגיה⁶, החכם בו אנו עוסקים.

הר"ס ששון דוחה את דברי הרי"ן אפשטיין: "השערה זו אין לה כנראה על מה לסמוך וראיה כנגדה היא העובדא שבחתימתו של ר' שמואל בן משה מערבי בהערות שבכתב יד שלנו וכן בהבאותיו של ר"ש לרמא אין גזכר השם "הלוי" ולעומת זה באותם המקורות בספרים הנ"ל שאנו מוצאים בחתימה את השם "הלוי" אין זכר ל"מערבי" כלל". ועוד כותב הוא: "אין לקבל את ההשערה כי ראשי תיבות שמ"ה שאנו מוצאים בסוף כמה מהערות הגליון במהד' נאפולי פירושם "שמואל משה הלוי" מאחר שרבי שמואל לירמא מזכיר כמה פעמים את ר' שמואל בן משה בשם "הרב שמואל בן משה המגיה" או בקיצור "הרב המגיה" ואף פעם לא בשם "הלוי" ברור שאין יסוד כלל להשערה זו ונראה שהאות ה"א בראשי תיבות (מש"ה) [שמ"ה] פירושה המגיה".

אפשר להוסיף נגד זיהויו של הרי"ן אפשטיין (ונגד פתרון ראשי התיבות של הר"ס ששון), עוד כמה וכמה ראיות: א) הקשר היחיד בין ר' שמואל ב"ר משה שבהגהות לבין ר' שמואל ב"ר משה הלוי הוא בפירונו של הרי"ן אפשטיין לשתי ה"חתימות" שהוא מצא: "שמ"ה". אפילו יהא זה פתרון של ה"חתימות" עדיין המדובר ב"שמואל משה...". ולא ב"שמואל בן משה...". ואין זה מתקבל על הדעת שהשמיט פעמיים את הציון ל"בן" בין השם לבין שם האב. ב) הרי"ן אפשטיין כותב "ובשביעית פ"י מ"ה חותם...". וכך הבינו גם ששון. באמת אין כאן חתימה אלא כעין כותרת שלפני ההגהה ובמרחק מסוים לפניה. ג) כשר"ש לירמא משתמש בקצורים הוא משתמש בגרשיים לפני האות האחרונה, ואילו כאן: ש מ ה (ולא כמסירת אפשטיין: שמ"ה)⁷. ד) אנחנו מוצאים בספר זה חתימות רק במקום שיש דיון כלשהוא או חידוש, ואילו כאן אין אלא תיקונים לפירוש המשנה הנדפס, ובמה זכו שני מקומות אלה הסמוכים כל כך זה לזה למה שלא זכו מאות מקומות אחרים. ה) כל ההגהה הזו לשם מה והלא הקטע המוגה דחוי ולמטה בגליון הספר שמה תמצא את דברי הרמב"ם על פי מהדורא בתרא. אלא פשוט הוא שהקטע הוגה תחילה על פי ספר אחד ואחר כך הוקף הקטע ונכתבו, בגליון התחתון, דברי רבינו שבמהדורא בתרא. לפיכך

4 לזיהויו של ר' שמואל ב"ר משה בעל ההגהות בפירוש המשנה שבכתב ידו של הרמב"ם, קרית ספר, כ"ח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 279-280. 5 ר' הערה 2, שם עמ' 23.

6 ר"ד תמר, לזיהויים של מחברים, קרית ספר נ' (תשל"ה), עמ' 495-496, דוחה את זיהויו של בניהו כלומר שהחכם שבתעודה הוא ר"ש ב"ר משה הלוי שבהגהות. לעצם זיהויו של הרי"ן אפשטיין אין תמר נכנס.

*6 ראה הפקסימיל שבעמ' 182, שם בגליון הצד השמאלי. 7 ומצאנוהו פעמיים משתמש בנקודות מעל התיבה לשם הדגשה אף במס' עדיות פ"ב, ר' להלן עמ' 180.

לא נראה שיש לנו כאן עניין עם ראשי תיבות ואפשר ש"שמה" קשור בהפנייה אל ההגהה שבגליון התחתון.

נוסף לכל האמור לעיל, מצאתי תעודה⁸ הנושאת את חתימתו של חכם בשם "שמואל בכה"ר משה הלוי זלה"ה ליד חתימתו של ר' "יוסף בכמוה"ר שלמה טאיטאצק זלה"ה. תעודה זו היא מיום "ג' י"ג לתשרי שנת ה'ש"ה ליצירה", ומכיוון שר"ש לירמה שסיים את הגהותיו בשנת ש"א (או כבר: רצ"ו) מזכיר בהגהותיו את ר' שמואל ב"ר משה בברכת המתים, ממילא אי אפשר שהחכם החותם בתעודה הנ"ל הוא החכם המוזכר בהגהות לירמה. תעודה זו משנת ש"ה מחלישה עוד יותר את השערתו של הרי"ן אפשטיין, שנאמרה על דרך הוודאי, כי אף על פי שאין לי ראיה שהחכם שבתעודה הוא החכם שחותם כך באבכת רוכל סי' ק"ח, מכל מקום קרוב זיהוי זה יותר מן הזיהוי המזהה את החכם הלוי שבאבכת רוכל עם ר' שמואל ב"ר משה בעל ההגהות, שלא מצאנו אותו מתייחס אל הלוי ולא שר"ש לירמה יעשה כן וכל ה"לוי"ה שלו מסופקת.

אף ה"ר"ס ששון אינו נמנע מלשער. הוא נוטה לומר שר' שמואל בעל סי' כ"ז באבכת רוכל הוא ר' שמואל ב"ר משה שבהגהות לירמה, הוא שמואל ב"ר משה מערבי (מגרבי) שעל גליונות כ"י הרמב"ם. העובדות שהביאו את ששון לידי השערה זו הן: החכם שבאבכת רוכל סי' כ"ז כותב מחלב וגם ר"ש ב"ר משה היה בחלב (שהרי השתמש בכ"י הרמב"ם), בשני המקורות יש לו לחכם גישה לכ"י הרמב"ם ובשני המקורות החכם קורא "סראג" לספר המשנה שבכתיבת ידו של הרמב"ם. אך גם זיהוי של ששון קשה. מתוך ההקדמה הארוכה של ר' שמואל זה נתרשמתי שהשאלה הופנתה אל מרן הר"י קארו כשהוא כבר זקן ואחר פטירתו של ר"י בירב. לכאורה אפשר היה לומר שהשאלה נכתבה אפילו אחר הדפסת בית יוסף לאו"ח (נדפס לראשונה ש"י-שי"א), וזאת על פי מליצתו של הכותב "ויאסף חיילות... עד שכל סוגי החכמה תואמי צביה הובאו בית יוסף בחכמתך ובתבונתך עשית לך חיל עד שכל חכמי לב ילכו מחיל אל חיל עד הגיעם אליך...". אבל אין מליצה זו מכוונת אל הספר בית יוסף הנדפס, שכן הר"י קארו בתשובתו מודיע לשואל שהוא כותב באותו עניין בחיבורו בית יוסף. ובלא זאת, העובדה שהשואל מביא בהרחבה את דברי הר"י בעל הטורים ונושא ונותן בהם ואינו מתייחס אל דברי הר"י קארו בבית יוסף שם, מלמדת שהדברים נכתבו בשעה שהשואל עדיין לא ראה את בית יוסף הנדפס. אבל נראה לי ששאלה זו נכתבה לא לפני ש"ז שכן השואל מביא משו"ת הריב"ש סי' רי"ט, ועל פי דרך הכתיבה לא נראה שהוא מביא מכתב יד אלא מן הדפוס, וספר זה נדפס בש"ז, כלומר שנים אחר פטירתו של החכם ר"ש ב"ר משה המוזכר בהגהות לירמה.

שטרן דן בשאלה כיצד הגיעו הגהותיו של ר"ש ב"ר משה מערבי אל גליונות טופס לירמה. לדעתו העתיקו ר"ש לירמה במישרין מגליונות כ"י הרמב"ם. שטרן נשאר במסקנה זו על אף הקושי שהוא בעצמו הרגיש בו. ואלה דבריו: "מה היחס בין ההגהות המצוטטות ע"י ר' שמואל לירמא ובין ההגהות בכה"י שלנו? (=כ"י הרמב"ם). ... האם העתיקו ר' שמואל לירמא בעליל מכ"י שלנו? הדבר היחיד המתנגד להנחה זו הוא שבכ"י שלנו אין הגהות בסוף ההקדמה לזרעים ושההגהה בשביעית פ"י מ"ה אינה חתומה: שמ"ה. אשר לחתימה 'שמ"ה' הפירוש 'שמואל משה הלוי' שאפשטיין מציגו בסימן שאלה, אינו נראה ביותר, וקרוב להניח שזוהי לא חתימתו של המגיה, כי אם של המעתיק, ר' שמואל לירמא. ויכול לעלות על הדעת כי גם החתימה 'וכתב שמואל' מוסב על שמואל לירמא. אמנם אפשר להביא כנגד זה שלכל הפחות במקום אחד חתימה כזו בוודאי מציינת את המגיה: פרה פ"ו מ"א בפיה"מ: 'או זולת זה, ובגליון יראה לי שאינו זולת זה אלא או סירו(?) וכת' שמואל הוא החכם הנז' המגיה ז"ל וכך מצאתי אני המעתיק בספר הנעתק מהגהתי שמואל לירמא'. שאלה זו נשארת בתיקו. מכיוון שאי אפשר לעיין בגוף הגהותיו

של ר' שמואל לירמא: וגם סדר טהרות חסר כ"י שלנו ואין בידינו הגהות ר' שמואל בר משה שבוודאי היו נמצאות שם. למרות כל זה נניח שההגהות בכ"י הן מידי ר' שמואל ב"ר משה, ור' שמואל לירמא העתיקן מכ"י שלנו. "עכ"ל ש"מ שטרן.

בניהו מצטרף לדעתו של שטרן שר"ש לירמא העתיק מן האוטוגרף של הרמב"ם ואת ספקותיו הנ"ל של שטרן הוא מגדיר כ"חששות רחוקים". יחד עם זאת מתקן בניהו באחת ההגהות שהעתיק שטרן מן המבוא לנוסח המשנה, ועל פי תיקונו זה מסיק בניהו שר"ש ב"ר משה הגיה גם בטופס נדפס של פירוש המשנה. העניין מחייב אותנו להעתיק את דברי בניהו: "בידי ר' שמואל היה בלי ספק טופס נדפס של פיה"מ שבו יכול לרשום מלבד השוואות עם המקור גם הגהות נוספות. הגהות אלה שימשו יסוד להעתקתו של ר' שמואל לירמא. רק במונח זה אפשר להבין את דבריו הבאים של ר' שמואל לירמא: "וכת' שמואל הוא החכם הנז' המגיה ז"ל. וכך מצאתי אני המעתיק בספר הנעתק מהגהתי שמואל לירמא". אם נקבל את ההעתק של המלה "מהגהתי" כנכון, הרי אין כל מובן לחלק האחרון של המשפט. אין כל ספק שאין ההעתקה מדויקת, ויש לומר — מהגהתו. לפי זה יוצא שר' שמואל לירמא השתמש לא רק בהגהותיו של ר' שמואל ב"ר משה שבטופס כתב היד של הרמב"ם אלא גם בהגהותיו שבגליון פיה"מ הנדפס. "עכ"ל בניהו. ההדגשות במקור.

אף אילו קבלנו את תיקונו של בניהו אין להבין איך מוליך תיקון זה אל טופס נדפס של פירוש המשנה ומניין לנו שלא אל פיה"מ בכתב יד. מ' שטיינשניידר, למשל — כך מוסר הר"ס ששון במבואו — שיער שר"ש ב"ר משה מערבי שבגליונות כ"י הרמב"ם הוא חכם קראי, שבשנת 1434 סיים ספר גדול על המצוות. ששון דוחה את הרעיון שזה הוא חכם קראי בסברות מתקבלות על הדעת. על כל פנים מניין לנו שר"ש ב"ר משה הגיה בדפוס.

אבל לאמיתו של דבר תיקונו של בניהו אינו תיקון, ומכיוון שעותק לירמא לא היה לפניו מוטב היה אילו הסתפק בהצבעה על הקושי שבהעתקתו של הרי"ן אפשטיין. יתר על כן, בהבאתו של הרי"ן אפשטיין הגהה זו מובנת לפחות הבנה חלקית ואילו בניהו על ידי שקטע את ההבאה כפי שקטעה קפח את כולה. בהבאתו של בניהו "וכת' שמואל" היא פתיחת דברים. "וכך מצאתי אני המעתיק בספר הנעתק מהגהתי (או: מהגהתו) שמואל לירמא" הם דברי ר"ש לירמא גם לפי בניהו, שהרי מן "מהגהתו" הוא הסיק מה שהסיק. אבל לפי זה מה הם דברי ר' שמואל הראשון, ומה הוא הדבר שר"ש לירמא מצא בספר הנעתק מהגהתו של ר"ש ב"ר משה? גם כל נסיון לפסק את המשפט אחרת לא יועיל לו. הרי"ן אפשטיין מביא את הדברים כך: "בפרה פ"ו מ"א בפיה"מ: או זולת זה, ובגליון: יראה לי שאינו זולת זה אלא או סירו (?) וכת' שמואל: הוא החכם הנז' המגיה ז"ל וכך מצאתי אני המעתיק בספר הנעתק מהגהתי שמואל לירמא". "עכ"ל, ההדגשות של הרי"ן אפשטיין.

ההגהה כולה נחלקת לשנים. "וכת' שמואל" היא חתימתו של ר"ש ב"ר משה וסיום המחצית הראשונה של ההגהה ולא פתיחת דברים כבהבאתו של בניהו. תן לבך אף לכך שבהבאתו של אפשטיין יש סגולים הפוכים על "זולת זה" ונקודתיים אחר "וכת' שמואל", שטרן העתיק מאפשטיין והשמיט סגולים ונקודתיים אלה בשתיקה וגם אצל בניהו לא תמצאן. אי ידיעת פירוש "או סירו" מונעת הבנה שלמה, אולם מ"מ ברור שיש כאן סגולים הפוכים מעל התיבות "זולת זה" בפיה"מ וברור שהמגיה מתייחס בדבריו אל תיבות אלה שבפירוש והוא משער ביחס לכך משהו שלא ברור די הצורך.

גם מחציתה השניה של ההגהה מובנת כעת יותר. ר"ש לירמא העתיק את דברי ר"ש ב"ר משה,

ואת חתימתו בכלל זה, ואחר הנקודתיים הוא מוסיף תואר וביאור לחתימתו של ר' שמואל הראשון והוא מעיד שכך מצא גם הוא. ההמשך אינו ברור, וצודק בניהו שאי אפשר שיהיה כתוב "מהגהתי" אבל גם הגהתו אינה מתקנת, שכן, בנוסף למה שאמרנו כבר על ההגהה בנוסח בניהו, אי זו עדות היא זו ומה היא מוסיפה אם כן מצא לירמה בספר הנעתק מהגהתו של בעל ההשערה⁹.

השערתו של שטרן — שהגהה זאת ודאי היתה בסדר טהרות באוטוגרף של הרמב"ם, ניתנת להפרכה על פי הגהה זו גופה, על פי אותה מחצית שהושמטה ע"י בניהו. השערתו של ר"ש ב"ר משה מתייחסת, כמות שראינו, לתיבות "זולת זה" שבתרגום העברי ואין לה מקום בטופס עם פיה"מ בערבית, קול וחומר לא בכ"י הרמב"ם. ועוד, ר"ש ב"ר משה כותב בלשון השערה ("יראה לי"), ומה לו לשער בעניין שנוגע ככל הנראה לנוסח פירוש המשנה אם כ"י הרמב"ם פתוח לפניו אותה שעה. ראשה של הגהה זו מוכיח שר"ש ב"ר משה הגיה בטופס עם פיה"מ בעברית אבל מכאן אין להוכיח שהיה זה ספר נדפס.

נמנענו מלהביא את הנוסח המתוקן של הגהה זאת עפ"י עותק לירמה כדי להראות שהדיון הזה אינו תלוי בתיקון שנביא מיד. וזה הוא הנוסח המתוקן של המחצית השנייה של ההגהה: "... וכך מצאתי אני המעתיק בספר הנעתק מהגהתו של הרב". ולתיאורו של הרי"ן אפשרתי יס להוסיף שבפיה"מ נדפס "... או סגר פתח הבית או זולת זה" והגיה ר"ש לירמה בצורה שקשה להבחין "וסתם פתח הבית". השאר תואר ע"י הרי"ן אפשרתי. "הרב" בדברי ר"ש לירמה ובדברי ר"ש ב"ר משה הוא הרמב"ם, כגון בהגהה לנדה פ"ג מ"ה, שנביאה להלן. לפי פשוטם של דברים מעיד ר"ש לירמה על ספר עם פיה"מ בערבית שנעתק מספר שהוחזק להיות מוגה ע"י הרמב"ם. על כל פנים אף הנוסח המתוקן שבסיפא מלמד שר"ש לירמה הסתייע בספר הנעתק מהגהת הרמב"ם, ואילו העתיק מספרו של הרמב"ם, כדעת שטרן, לא היה טעם להסתייע בספר כזה. אם היה לו לר"ש לירמה ספר כזה למה לא עשאו בסיס להגהותיו ולו לנוסח המשנה. כנראה לא היה ספר זה לפניו אלא באקראי או שהגיע אליו באיחור. ועוד אפשר לומר שספרו של ר"ש ב"ר משה אינו מיוחס פחות אם אמנם הוחזק להיותו מוגה עפ"י כ"י הרמב"ם. אבל צריך עוד עיון אם אמנם היה מוחזק כן בעיני ר"ש לירמה, שכן כפי שנראה בהמשך, השוה ר"ש לירמה את הנוסח גם עם ספרים אחרים. וכלום היה עושה כן אילו חשב שהעותק של ר"ש ב"ר משה מוגה עפ"י כ"י הרמב"ם עצמו? אם דברינו ביחס ל"או סירו" נכונים, למדנו מכאן שר"ש לירמה שמע כנראה גם ערבית, שהרי בדק בפיה"מ בערבית. ואמנם זרועים בגליונות עותק לירמה גם תיבות בערבית.

גם הפשרה שנתפשר בניהו עם שטרן — לפיה השתמש ר"ש לירמה "לא רק בהגהותיו של ר"ש ב"ר משה שבטופס כתב היד של הרמב"ם אלא גם בהגהותיו שבגליון פיה"מ הנדפס" — אינה נראית לי. נדייק אף בשאר ההגהות שהביא הרי"ן אפשרתי מעותק לירמה ושהביא שטרן מגליון כ"י הרמב"ם ונלמד שאפילו ההגהות המשותפות לשני ספרים אלה, לפחות לגבי חלק מהן, ניתן להוכיח שר"ש לירמה לא לקחן מכ"י הרמב"ם. וכן נדייק ונוכיח באיזה ספר הגיה ר"ש ב"ר משה. אם אמנם נצליח להוכיח שני דברים אלה לא נותר דבר שיביאנו לומר שר"ש לירמה העתיק את ההגהות מן כ"י הרמב"ם.

הרי"ן אפשרתי מביא מגליון טופס לירמה ב"ב פ"ד מ"ט. שטרן מעתיק מגליון כ"י הרמב"ם שם. נביא את הדברים במקביל, ונעתיק בטור שלישי, את ההגהה שבטופס לירמה בשלמותה.

9 אני משער ש"או סירו" היא רמיזה למקור הערבי והיה אם קבלנו את הגהתו של בניהו היתה זו מוליכה אל ספר עם פיה"מ בערבית ולא אל עותק נדפס עם פיה"מ.

בהבאתו של הרי"ן אפשטיין: שטרן מעתיק מגליון כ"י הרמב"ם: ההגהה שבטופס לירמה בשלמותה: "אמר הרב המובהק הדיין ר' שמואל בר משה המגיה יראה לי שאין זו המשנה מדוייקת בענין השומירה וכן יראה מקצת נסחאות והקורא במשנה תורה יראה לו האמת".

"אמר הרב המובהק הדיין ר' שמואל בר משה המגיה יראה לי שאין זו המשנה מדוייקת בענין השומירה וכן יראה מקצת נסחאות והקורא במשנה תורה יראה לו האמת".

היא המכורה ושאין עשויה בטיט כי הדבר בהפך כי העשויה בטיט היא המכורה ושאין עשויה בטיט אינה מכורה וכן ראיתי בנסחאות המדויקות והקורא במשנה תורה יראה לו האמת".

רואים כאן ש"וכן יראה" שכתב ר"ש ב"ר משה בגליון כ"י הרמב"ם הופך במסירתו של ר"ש לירמה ל"וכן ראיתי" ואי אפשר כלל שר"ש לירמה שינה את הלשון לגוף ראשון, וכן אי אפשר שהוא שינה "מקצת נסחאות" שבגליון כ"י הרמב"ם ל"בנסחאות המדויקות". על כרחנו שר"ש ב"ר משה הגיה בספר אחר ושם נסח הוא את דבריו באופן שונה קצת משנסחם בגליון כ"י הרמב"ם, ומשם באה הערה זו אל טופס לירמה. שטרן שהרגיש כנראה בקושי מעיר, שם, הערה 19: "המשפט 'וכן ראיתי בנסחאות המדויקות' וכו' הוא מדברי ר' שמואל לירמא". שטרן ראה רק את ההבאה המקוצרת ולכן אולי הציע שאלה דברי ר"ש לירמה, אבל ההבאה בשלמותה מונעת לדעתי פירוש כזה.

ועוד, בחמשה סדרי משנה בקירוב ששרדו בכ"י הרמב"ם נמצאו חמש הערות של ר"ש ב"ר משה מערבי. ספק רב אם בגין חמש הערות אלה מכונה הוא בפי ר"ש לירמה "הרב המגיה". כשנתבונן בהערות אלה נראה שיש בהן משא ומתן בדברי הרמב"ם בפירוש המשנה תוך השוואה עם דבריו במשנה תורה ופעם אחת יש משא ומתן בנסח המשנה, ואף כאן מפנה ר"ש ב"ר משה את הקורא אל משנה תורה. אבל "הרב המגיה" לא שלח ידו להגיה בגוף כ"י זה לא במשנה שבו ולא בפיה"מ. ואפשר לשער למה לא שלח ידו. והנה הרי"ן אפשטיין מוסר שבכריתות פ"ד מ"ב מחק ר"ש לירמה חלק מן המשנה בקוים וחלק מאותה המשנה סימן למחיקה בנקודות, והרי"ן אפשטיין מוסר שם מה הם הגבולות של המחוק בקוים ובנקודות. ובגליון כתוב: "נ"ל המעתיק (=ר"ש לירמה) שהרב המגיה ז"ל (=ר"ש ב"ר משה. צ.פ.) שכח ולא עבר הקולמוס על זאת השטה שנקדתי גם בהרבה מקומות מזה הספר ר"ל בהגהותיו או הנחתי אותו כמו שמצאתי לא פחות ולא יותר ויראתי פן אהרוס מה שהוא ז"ל בנה". כבר בהבנה ראשונה ובלא עיון מדוקדק מובן מכאן שהרב המגיה מחק בספרו בהעברת קולמוס חלק מן המשנה ולדעת ר"ש לירמה שכח המגיה ולא מחק את כל הטעון מחיקה ואת השכחה הזאת מחק ר"ש לירמה בנקודות. אבל לשוא נחפש מחיקה זאת בכריתות בכ"י הרמב"ם שבאוקספורד, שמע מכאן שהרב המגיה מחק זאת בספר אחר. מעדותו של ר"ש לירמה: "גם בהרבה מקומות מזה הספר ר"ל בהגהותיו כתבתי או הנחתי אותו כמו שמצאתי" משמע שבהרבה מקומות מחק ר"ש לירמה או הניח ולא מחק, בהתאם למעשה הרב המגיה שלפניו, ואם אנו רואים שהרב המגיה לא מחק בכ"י הרמב"ם משמע שהוא עשה כן בספר אחר ואותו ספר היה לו לר"ש לירמה לעיניים. ואם אומר ר"ש לירמה "ויראתי פן אהרוס מה שהוא ז"ל בנה", אי אפשר שהוא יתכוון בכך לחמש הערות שמצאנו מר"ש ב"ר משה בחמשה סדרי משנה בכ"י הרמב"ם (ואין יסוד להניח שבסדר טהרות שחסר בכ"ז היה המצב שונה כ"כ שאל חלק זה מתכוון ר"ש לירמה), אלא ודאי הכוונה למערכת של הגהות ובהם גם מחיקות.

מי שלא יסתפק בעיון ראשון זה, אלא יעקוב אחר דבריהם של הרי"ן אפשטיין ור"ש לירמה עם

אמר תאמר בנותי ר"ל באבילת בנות והדין באביל בנות
 ה' כמו דאין ב' ר"ל וד' והדומה להם וזכר הבנות לש' ש
 ה' ועליו שאל ולא כתבאחא קבל ממנו ה' יהושע או לחו
 ד. בתחלת פ"ק זה שיתמייין מיין מיתלכין לח' לקולא כמו
 ית' ה' ולא לתאמר א' כמו שזכר תאמר כאן שהוא חייב ע'
 ותמייין
 וכן הלכה שאל תאמר בנות

אמר עקיבא
ר' אליעזר העושה מלאכות הרבה בשבתות
מלאכה אחת כדעלם אחת מהוה חייב א
או אחת על כל אחת ואחת אמר לו חייב ע
ואחת מקל וחומר ומח אס' הגדה
וצאות הרבה וחסאות הרבה חיי על כל אחת
שיש בה תוצאות הרבה וחסאות הרבה אינו
חייב על כל אחת ואחת אמרתי לו לא אס' א
שיש בה שתי אזהרות שהוא מזהר על ח
מזהרת עליו תאמר בשבת שאין בה אלא
אמר לי הכא על הקטנו יוביח שאין בה אלא
נחייב על כל אחת ואחת אמרתי לו
ית' בבא על הקטנות שאף על פי שאין בהן ע
בהן לאחר זמן תאמר בשבת שאין בה לא ל
לאחר זמן אמר לי הכא ע' הבתמה יוביח א
המה בשבת

בדרך אתה לכווד כה מה שברנו
וואחר כך תרע שר עקבא סאל ממנו שתי סאלות ה
מה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת בשבת אחד כעון
ומה מלאכות כלין תולדות אב אחד ועבד באותן תולדות
היה כחיו סאלות אבות ורבה כהעבד מלאכה שחייב ע
ואינו כחיו אלא אחת סאלין כה מעין מלאכה אחת ע
יב על כל אחת ואחת לפי שהמלוות רצות ראינו א

פרק רביעי
ספק אכל חלב ספק לא אכל ואפילו
אכל ספק יש בו כשעור ספק שאין
בו ואפילו יש בו חלב ושומן לפניו אכל את אחת מהן ו
ואין ידוע אחר מהן אכל אשתו ואחותו עמו בבית שגג
באהת מהן ואין ידוע באיזו מהם שגג שבת ויום הול
ועשה מלאכה באחד מהן ואין ידוע באיזו מהם עשה
מביא אשם תלוי

[illegible]

ב
כשם שאם אבל הלב והלב כהעלם
אחר אינו חייב אלא חטאת אחת כך לא הורע שלוקן אינו
מביא אלא אשם אחד אם חיתה יריעה בנותים כשם שהיא
מביא חטאת על כל אחד ואחד כך הוא מביא אשם תלוי
על כל אחד ואחד כשם שאם אבל הלב ור' נטורי ופגול
בזעלם אחד חייב על כל אחת ואחת כך על לא ורוע
שלוקן מביא אשם תלוי על כל אחד ואחד חלב ונטורי
לפניו אבל אחר מהם ואין ירוע איזה מהם אבל אשטונ
גרה ואחות עמו בבית שגג כאחת מהם ואין ירוע ב
בארה מהם שגג שבתוים הכנורים ועשה מלאכה ב
בין השמשות ואין ירוע באיזה מהם עשה ר' אליעזר מ
מחייב חטאת ור' יהושע פוסק

[illegible]

נעתיק עוד מן המבוא לנוה"מ: "בנדה פ"ג מ"ה הגיה במשנה "מרוסס", ובפיה"מ הניח "מסורס", ובגליון: כך כתב המגיה (מה"ר) [הה"ר] שמואל ז"ל וזה לשונו: בכתובת הרב במשנה מרוסס ובפי' מסורס ואשר יראה שהלשון מסורס (כלומר שהלשון שבפיה"מ מסורס¹⁰). ומכאן שה"מגיה" השתמש בהגהותיו גם בכ"י הרמב"ם — "הרב" — (עצמו) "ע"כ, ההדגשות במבוא לנוה"מ. הגהה זו חשובה במיוחד לעניין קביעתו של שטרן שאותו כ"י הוא כ"י הרמב"ם, שכן רואים עפ"י הגהה זו שר"ש ב"ר משה, אשר הגהותיו נמצאות בגליון אותו כה"י, השתמש "בכתובת הרב". אבל מתוך ההגהה עצמה אנו למדים כי הגהה זו באה אל ר"ש לירמה לא מגליון מס' נדה בכ"י הרמב"ם לסדר טהרות שאבד, כפי שטוען שטרן, שכן מה יש לו לרב המגיה לכתוב בגליון כ"י הרמב"ם "בכתובת הרב...".¹¹ לפי דרכנו למדנו שכ"י הרמב"ם לסדר טהרות עדיין היה לפני ר"ש ב"ר משה אחר הדפסת ד"נ. הגהה זו גם מעוררת ספק קל אם אמנם הגיה מגיה זה את כל המשנה עפ"י כ"י הרמב"ם שאם כן מה לו לציין כאן "בכתובת הרב" אם כל הגהותיו משם¹². עד כאן מה שאפשר לומר בעניין זה עפ"י החומר שעמד גם לרשותם של שטרן בניהו וששון.

שטרן הניח, בשתיקה, שהרי"ן אפשטיין, במבואו לנוה"מ, הביא את כל המצוי בעותק לירמה לעניין ר' שמואל ב"ר משה. לגבי הגהות ר"ש ב"ר משה שבפרה פ"ו מ"א ובנדה פ"ג מ"ה הניח שטרן "שבוודאי היו נמצאות" בגליון כ"י הרמב"ם סדר טהרות שאבד מאתנו לפי שעה. לפיכך, לדעתו, הקושי היחיד הוא שאיננו מוצאים בכ"י הרמב"ם, בסוף ההקדמה לזרעים, את ההגהות המצויות שם בעותק לירמה והחתומות ו"כתב שמואל", "וכת' שמואל ס"ט".

עיקר עניינו של הרי"ן אפשטיין היה נתון להגהות לירמה לנוסח המשנה ועותק לירמה לא היה בידו בשעה שהדפיס את הדברים, ולא את כל הערות לירמה הנוגעות לעניין ר"ש ב"ר משה הביא בספרו. בתמורה פ"ז מ"ג ישנה הגהה ובסופה באה החתימה: "... וכתב הר' שמואל המגה סאל", ואין מזה כלום בכ"י הרמב"ם. בעדיות פ"ב מ"א ישנה הגהה לפיה"מ: "הראשון ולד הטומאה כמו שיקרא המטמא אב ונקרא..." ומתחת לזאת, באותו כתב: "אני המעתיק מצאתי כתוב המטמא כהגהת הרב הנז' ז"ל", ואין מזה כלום בגליון כ"י הרמב"ם. הערה אחרונה זו מלמדת שגם הגהות לא חתומות לפיה"מ הן מידי ר"ש ב"ר משה.

ועוד, בשבת ספ"א להלכה "אין נותנין את הפת לתנור עם חשיכה" כותב הרמב"ם בפיה"מ "ואין הלכה כר' אליעזר". בטופס לירמה נתנו עגול מעל "ואין" והוסיפו וי"ו לפני "הלכה" (= והלכה כר' אליעזר), ובגליון שמצד שמאל "וקימ' לך כר' אליעזר בן יעקב כדאמרינן משנת ר' אליעזר בן יעקב קב ונקי... הר"ן ז"ל" (ואין כאן התייחסות לגי' הר"ן: "ראב"י", אעפ"י שהפסיקה תלויה כאן בגי' זו). אבל בגליון שמימין, הערה, באותה כתיבה, שכגי' הפנים גם בספר שממנו הגיה. "ובספר שממנו הגהתי ואין אך קשה ממ' שפסק ב"ד שפס' כר' אליעזר ואולי הוא מן הדברי' שחזר בו לעת זקנותו... וכשבאתי לצובה מצאתי במשנה תורה המוגה מספרו¹³ שאינן¹⁴ מודבקין בתנור". איני יודע אם כל ההערה נכתבה בקולמוס אחד ונ"ל שחלק

10 נ"ל שכוונתו של המגיה לומר שהלשון שנקט הרמב"ם בפיה"מ הוא עיקר. המצב המתואר בהגהה זו תמצאנו גם בכ"י ר' מוסי עבד אל מחסן שבאוקספורד (ר' מהדו' הר"י קאפח).

11 עדות "מכתובת הרב" מובאת גם בפרה פ"ב מ"ג. במשנה: "פרש טלתו עליה מפני הזבובים כשרה" ובגליון: "בכתובת הרב מבני". אני משער שאף כאן מוסר ר"ש לירמה את דברי הרב המגיה. בסמוך נראה כמה וכמה פעמים שגם הגהות לא חתומות הן משל ר"ש ב"ר משה.

12 גם מדבריו, שהבאנו לעיל, לב"ב פ"ד מ"ט, יוצא שר"ש ב"ר משה השוה אל ספרים נוספים.

13 אפשר להוסיף מקור זה אל הרשימה שהביא ר"ש אסף "על ספר משנה תורה הכתוב בעצם ידו של הרמב"ם ועל ספרים מועתקים ממנו או מוגהים על פיו...". קרית ספר, י"ח (1941/2), עמ' 150.

14 הלי' שבת פ"ג הי"ח, בספרים שלפנינו "... שהם מודבקים בתנור או באש", בדפוס צלום של משנה תורה

מן הדברים נכתבו ע"ג הגרד. על כל פנים רואים מכאן שהספר המוגה על ידי ר"ש ב"ר משה ושעל פיו הגיה ר"ש לירמה את ספרו לא היה בצובה ולא שם הגיה ר"ש לירמה את המשנה ואת פיה"מ, והרי לפי המקובל היה כ"י הרמב"ם בכל אותן הדורות בצובה היא חלב.

אילו קבלנו את דעתו של שטרן היינו חייבים להסיק שר"ש לירמה הוא שתרגם לעברית את ההערות בערבית של ר"ש ב"ר משה בגליון כ"י הרמב"ם, וקרובים היינו לומר שאף ההגהות המרובות לנוסח המשנה ולפיה"מ המקרבות כל כך את עותק לירמה אל כ"י הרמב"ם נלקחו ע"י ר"ש לירמה במישרין מכ"י הרמב"ם. אבל ראינו שר"ש ב"ר משה הגיה והעיר בספר שעם פיה"מ בעברית ומשם באו אלה ללירמה, וכן רואים מהערותיו שבגליון כ"י הרמב"ם שר"ש ב"ר משה כותב ערבית וגם עברית. מכאן שאפשר להניח, כי בגליון כ"י שבערבית העיר לפעמים בערבית ובספר שעם פיה"מ בעברית העיר בעברית.

בסי' א' שבתומת ישרים ישנה עדות "ביום ד' בט' לחדש סיון הנז' (=רצ"א) בא ר' שמואל לירמה (ואין כאן תואר חכם או תואר אחר שבו מתוארים אנשים אחרים המוזכרים בסי' זה) ומכח החר' (=חרם, שהוכרו בבתי הכנסיות שבשאלוניקי על מי שיודע עדות בעניין מסויים, והעניין כולו מתרחש בשאלוניקי) אמר בתורת עדות איך לילה אחת כשיצא מתפילת ערבית מהמדרש של החכם השלם ה"ר יוסף קארו [י]צ"ו ראה...". וחתומים על קבלת העדות "יוסף בכמהר"ר שלמה טאיטאצק זלה"ה דיין. משה גארשון דיין". מתוך התשובה ברור שעד זה שומע ספרדית.

איננו שוללים את האפשרות שר"ש לירמה ראה את כ"י הרמב"ם. לא ברור אם ההערה "וכשבאתי לצובה..." כוונתה שהוא בא להשתקע שם, על כל פנים אין ספק שהיה שם לפחות דרך ארעי ומבחינה זאת יכול היה לראות את כ"י הרמב"ם. ההערות בקינים פ"א מ"א "צ"ע עוד בסראג" ובזבחים פ"ה "בכתיבת הר"ם ז"ל למזרח וצ"ע", אפשר שהן מר"ש לירמה כדעת שטרן, ולא מר"ש ב"ר משה כדעת הרי"ן אפשטיין. מכל מקום לא נראה לי שר"ש לירמה השתמש דרך קביעות בכ"י הרמב"ם שאם כן היה הדבר בא לידי בטוי בספר. כך למשל בחולין פ"ג מ"ג "כך היא הנוסח' האמיתית עיין בשרש חמד (=בס' השרשים לרד"ק) אבל הרב המחבר נרא' שגורס נחמרו ברש' ובמוגהות שמהם הגהתי בדלת" ואילו היתה לו אותה שעה גישה אל כ"י הרמב"ם היה רואה שבכ"י הרמב"ם שלוש פעמים (במשנה, בפיה"מ ובהבאתו מן הגמ') בדלי"ת ברורה, ולא ברי"ש.

ר"ש לירמה השתמש בקביעות בספר מוגה ע"י ר"ש ב"ר משה, "הרב המגיה". לספר זה הוא קורא "ובספר שממנו הגהתי", "ובמוגהות שמהם הגהתי" ולגביו רואה ר"ש לירמה עצמו כמעתיק, "אני המעתיק". אבל ספר זה לא היה הספר היחיד שר"ש לירמה השתמש בו. בנזירות פ"ג מ"ב, אחר דברי המשנה "ואם גלח יום ששים חסר אחת יצא", נרשם בגליון "ובס"א שיום שלשי' עולה לו מן המנין: וזה העדות לא נמצא כתוב בזה הספר אבל בספר שממנו הגהתי נמצא זה העדות". יש כאן שתי הערות לגבי נוסח המשנה והנקודתיים מפרידות ביניהן. ההע' הראשונה מתייחסת רק לנו' ס"א, בהע' שלאחר הנקודתיים הוא מעיר שהמשך לי' "בזה הספר" (=ס"א, לפי העניין) אבל ישנו בס' המוגה ע"י ר"ש ב"ר משה.

בב"ב פ"ד מ"ג, הגיה ע"י העברת קולמוסו על חלק מן המשנה "אבל לא מכר לו את התנור ולא את הכירים ולא את הרחרים [על התיבות שבאות הקטנה הועברו קוי המחיקה, וכך גם להלן] ובזמן שאמר לו היא וכל מה שבתוכה הרי כולם מכורים" ובגליון "זו הגהה כך מצאתיה בספר שממנו העתקתי אבל מצאתי להרב אלפסי ז"ל מכר תנור. מכר כירים".

מדפוס רומי ר"מ, הוצ' מוסד הרב קוק "... שאינן מודבקין בתנור או באש". ור' מגיד משנה, וכסף משנה לשם, ותוסיו"ט למשנתנו, ואת עדותו של הר"י קאפה, בפיה"מ לרמב"ם שבמהדורתו, על גי' כ"י של משנה תורה. [ור' ילקוט שנויי נוסחאות במשנה תורה מהדורת שבתי פרנקל, ירושלים, תשל"ה].

טב-עית

אחר זה נכנסת החוב' ואל' נתברר שהיוס הקדוש יוב ראש השנה לא
בשנת הובד ויפני שלא לעשה חוב' וס'ה שבועית' וכן הקדשות
שחייב הבת לחוב' ולמשה ולמנוני שם רב קנים בשאר חובות חבל
הם חוב'ים שהיוס נתחייב בהן ואילו ההוב' ח' יהיה טיור' עד
ש'יב'ע' וכל מעשה ב'ר נתבאר בתלמוד שזהו מספר הדינין וה'
ההוב' שאמר הדין ח'ס' ש'ה' ית' ב'ר' ח' כן וזהו המונח
לא יהיה בשנת פסח' שנהו הדין לתת כל נכסו ב'ר'ט' ע'ליו וז'
מ'ינו חוב' לה' י'ר'ר' ח'לבו בעל חוב קונה ומשכן ל'י'כך ב'יל'ר' אות'
על המשכן ויה' ב'ל' הקדשו ומשכן' ב'מוון ההוב' ש'ל'ו'ו' למון'
ידוע וחינו בשנת' ומח'ר' שטרותיו ל'ר' לא יהיה בשנת חוב'ו ש'ס'ת'
ח'מר' ואשר יהיה לא ח'ת' ח'ק'ך תש'מר' י'ר' וזה כבר כת' יד ב'ר' ב'ר'
ב'ר'ע'ת' ו' המון' ונש'ת'ל'ר' ח'ר' ח'ל'ב'ת' ח'ר' המון' והיני' הדבר
ע'ה'ס' ונש'ע' ל'ר' זה החוב' חבל' ח'יו'

אשר הוציא
אברהם אבינו
ממצרים
ועד הנה

ואם יקרה חסד
יורב עמך שאני
המשכון ישיט
הקורב

100

ויהי אהרן מן הדברים שהתקין הלל חזקן כשראה שנמנעו
 העם מלהלוותה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה
 השמר לך מן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו' התקין הלל חזקן
 לפרוובול

פירוש עם מורכב משמות השפות ופירושו בלשון
 תקון הענין וזכר הקשה על זה המעשה שישם הלל ואמר בתלמוד
 חיי מלך מורי דוראורייתא משמע שביעת ומהקן הלל רחם תשמו
 וכאלו שתקנת הלל היא בשביעת בזמן הזה שהיו מורכבין והוא מה
 שאמר הכתוב וזה דבר השמטה שמוט כל כנעל משה ידו ואחריו בשתי
 שמיטות הכתוב מורכב אחת שמיטת קרקע וזאת שמיטת כספים
 בזמן שאלת משה קרקע וקרקע שמוט כספים וכן שמיטת שמיטת
 קרקע ח' אתה מושט כספים זה קצתו רבנן דתשמוט וזכר לשביעת
 ונעשה שביעת בזמן הזה דרבנן אח כן כבר התבאר לך שהשמיטת
 כספים חז' חייבים בזמן הזה מורכבין ודע שהוא כולל כל חקוס וכל
 זמן כל השמיטת מלווא בשביעת ומורכבין ועל יענין זה יש לך לרין ואין
 להתערב בשיקשם הכתוב הזה הדבר חז' שיהיה יורש שהיה חלונקו
 טוענין ליוורש יש לך לרין כן שהחוב בשמט חלונקו לא יורש הוא זה
 דרבי

דאס איז יא
פאר אים

ד' זה ג'פוש של פרוכובל' מוסר אנע לכם איש
פלוע ופלוע הדיינעם שבמקום פלוע שכל חוב שיש לי
שאנכט כל זמן שארצה והדיינעם חותמקן למטה או ת
הערים:

מוֹסֵר אֵל לֵבִי אֵל מוֹסֵר אֶת־כֶּךָ וְכָן וְאֶחָד־
הַדְּיוֹתִים חוֹתְמִין מִלְּמִטָּה אוֹ הַעֲדִים לְלִמְדֵךְ שֶׁהוּא מוֹתֵר בְּרִיבֵר זֶה
לְהוֹת הַדְּיוֹן עַד הָעֵד דְּיוֹן וְכָן עֶקֶר אֲנִי כֵן שֶׁבְּרִיבֵכֶן עַד נִעְשָׂה דְּיוֹן
וְכִבֵּר הַתְּבַר שֶׁפִּרְשׁוּבֵל הוּא מְדַרְבֵּן

ה
כשר והמאחר פסול ישתרי חוב המוקדם פסולים ו
המאחרין כשרים אחד לזה מחמשה כותב פרוחבול
לכל אחד ואחד המשה לוין טאחד אינו כותב אלא
פרוחבול אחד לכלם

פרוכול מוקדם הוא שיבתוכ הפרוכול
תחלה אחר כך ילנה לו המיוון הכולל
חוב ואחר כך כתב פרוכול והוא פסול ונשני
בדיני חובות סקיה בשמט בדיני
התשטח שבעה ידוע ואשרים בתלמוד עד שפיר
של פרוכול שתיקה ההלכות קודמת אחר כך
היה הכתיבה והוא מה שחזר רבן שמעון בן גמליאל אחר כל
מילה שלאחר פרוכול א חינו משמט וחזיר
יורה הדין כשלה העצמה הפרולה הוא
ויהאך חזיר ויהאך חזיר ויהאך חזיר ויהאך חזיר
ויהאך חזיר ויהאך חזיר ויהאך חזיר ויהאך חזיר
על מה שחזר ויהאך חזיר ויהאך חזיר ויהאך חזיר
מאחר אינו משמט ויהאך חזיר ויהאך חזיר
וענין שפרוכול חזיר

המקוריים שפבלים כמו שאנו רואים בתי שלוש רחובות השמיני מוזיאון
וכתב לו שטר אחר כך 'החזיר רחוב' לשמיני מוזיאון שהלוח 'כתב
לו שמיני מחלה והשטר השטר בידו. או הכינוי חלבו רחוב על ידי
פיקוק ואמורה באמר השטר ההוא כנחה' שעברו ונכנסה חשבה ב
בנימל בשם עמנו בעל השטר ואחר כך לזה רחוב משהו מ
המוני שני' ואין לו רחוב אל תדריכני לפתית שטר' אחר השטר
הרחמן שיהיה עלי' ביד אחר שטר הממוני אחר השטר
ההוא הוא מוקדם וישיה שיהיה קודם לקחת מוזיאון השני
ונכנסה שפול לביקר שיש אצלנו שם מי שהוכיח שד מכב ויכל להוסי'
מה הקמתות כל קרע שקבו מן הלוה אחר זמן כתיבת השטר והוא
בשטר זה הם נשים אותו השטר כשר' ויניח מה כעבור רחוק וזמן
כתיבתו וקודם לקחת ממוני השני שלחך רחובו והוא חזר לו שרות
הנשים חלם מן שלחך רחוב' שטר הממוני מחבו ממוני וחתי
למחר לקחתות שלחך דיון' ואחריו שהיה שפול רחוק מן שפול
ללא כחמר שטרך בו מוזיאון אחרון' בזה שפול שטרך מוזיאון רחוב
ואחריו מאחריו שטרך מובחר' והוא שטרך המלוה וישיה השטר
אחר כך הם קיים וכיום שהוא תועלת לקחת מן המלוה משיה שחינו
שטרך חלם מוזיאון השטר והוא מוקדמין ומאחריו' ויש לך להבין
במשיה שרבים שכלו בו והשטר שכל מי שיתכב שטר חוב בזמן
ואחר כך לקח ממנו ההוא בשטר אחר זמן ארוך שהיה שטר חוב
מוקדמין וזה אינו אמת והוא כשר בולגו מן התלמוד שכל מי שהיה
שטר בקנין טורף משעבט ביה ונאצ' שטר הממוני אחר כך 'ועוד'
בשיה עומד בביסן וככתב זמן השטר מאחר ועברו הערים והעיר
בו יהיה כמו כן בקדש שטר מוקדם' ונדיך לרע שראובן יטעון על
שמיני שיש לו ממוני והוא שטר בסך הממוני אחר זמן
שמיני שלח הנידברים מולו' ואחר כך אצלנו כלום ואחר ההוא
היה בידו בלחמנו והוא שטר מוקדם' הוא על הדין אשר
וזכרנו יהיה הדין שישבע שמיני שמונת היסת שחין לרחוב' חלבו
כלום ולא נאמי כחן ומגריכל למימר שטר מאחר הוא וחמ מוקדם
ויש לו חלבו החוב שחין לכל למחר מנו חלם לפי שר הדם מחוב' לא
שבע מאחרים בטענה שראובן לטעון מנו כמו שזכרנו בזה הדין
אשר וזכרנו וזה עקר אמת ומישיה ויש לך להבין אותה' וכתב
שמיני שפול חובו חמור למי שחן הממוני לרחוב וכשכל זה ח
המשה לזמן מאחר אינו כותב שפול חמור

13162

פרוובול אלא על הקרקע. אם אין לו מוכה הוא כחך
שדהו כל שהו היתה לו שדה ממושכנת בעיר כותבין
עליה פרוובול ר' הצפית אומ' כותבין לאיש על נכסי א
אשתו וליתומים על נכסי אפוטרופין

ביתמוד אפילו קלח של כרוב. מומסכת נחל ע"י שהיה משכנת
דבורים משכנתה לתת לו לזקח המשכנה מומן יחד ויחל פירות ע
עד זמן ידוע שישמו עליה ולא תחזור המשכנה למשכן ולא ישרע
כלום. וכן היה מותב לו במשלה שכיח חילן תשקו ארבע דא בלא
בשף שאין לו בה דעות עד יסלם המומן. וחשפ'שין הם הממונים
על היתומים שמתה אותם חשב אחד. ועד כדאר דייקן במקומן
ד' חושפ'שין אידי דנאה חולה ע"י.

כֹּזֶרֶת דְּבוּרִיס׃
אֵלֶּיָּךְ אֹמֵר הִיא בִקְרָק עֹבְדֹתֶיךָ עֲלֶיהָ פְּרוּבֹל
וְאֵתָהּ מִקְבֶּלֶת טֹמֵאָה בְּמִקְוֶהָ וְהִרְוִידָה מִמֶּנָּה בִּשְׁבֹת
וְיִיב וְהַכֵּים אֹמֵרִים אֵתָהּ לְקִרְקֹעַ אֵין כֹּתֶכֶךָ עֲלֶיהָ פ
פְּרוּבֹל וּמִקְבֶּלֶת טֹמֵאָה בְּמִקְוֶהָ וְהִרְוִידָה מִמֶּנָּה בִּשְׁבֹת
פְּטוּר׃

כִּזְזִית הוּא הַכֹּהֵן שִׁיאֵפֶּה בִּן הַדְּבָרִים וַיַּעֲשֶׂה בּוֹ דָּבָר וַחֲמָה
שֶׁאֵין הֵרִי הָיָה טָרָק עַל עֵינָיו כִּי יִיָּתֶה בְּסָפָה וּבְסָטֶר וּבְחִזְקָה כְּגֹוֹ
שֶׁהוֹדְעֵנו קֶטֶר הַעֲנִין הָיָה בְּפִתְחָה וּשְׁקִיָּה מִטְּלָלִין עַל גְּבֵה וְשֶׁחֶר דְּרֵי

[illegible]

עמוד מתוך העותק שבהגהת ר"ש לירמה

לפיה"מ בעדיות פ"ב בגליון "הראשון ולד הטומאה כמו שיקרא המטמא אב ונקרא..." ומתחת לזאת: "אני המעתיק מצאתי כתוב המטמא כהגהת הרב הנז' ז"ל".

בפסחים פ"ז מ"ז הוא מוחק בהעברת קולמוס, אף כאן מן הסתם על פי ר"ש ב"ר משה, "... מפני שאמרו הנזיר ועושה פסח... ובגליון: "ובס"א לא עבר הקולמוס".

שם מ"ט "... נטמאו הבעלים או שמתו תעובר צורתו וישרף בששה עשר..." ובגליון שמשמאל: ויצא לבית השריפה (זה הוא הנוסח המוצע תחת המחוק), ובגליון שמימין "ובס"א לא עבר הקולמוס". וכאלה הרבה.

והוא מביא בשם "ס"א" למשנה ולפיה"מ גם בלא התיחסות והשוואה אל המוגה מידי ר"ש ב"ר משה. ביומא פ"ה מ"א בפנים: החיצוני' פרופה מן הדרום. וסימן בסגול הפוך את התיבה, ובגליון "ס"א הראשונה". בפסחים פ"ט מ"ח בפנים "... ויפלו דמיו לנדבה" ויש עיגול על "לנדבה" ובגליון "ובקצת משניות יביא בדמיו שלמים וכזה הורה הר"ם במז"ל".

הכתוב בגליונות הספר הזה כתוב בשלושה סוגי דיו לפחות ובשתי כתיבות שונות לפחות. יש כתיבות בדיו שחורה ויש בדיו שדהה צבעה ויש קצת הגהות והערות בדיו אדומה. וכן יש סימני הפסק במשנה ובפיה"מ בדיו אדומה מעל לתיבות. הכתוב בדיו השחורה קודם לכתוב בדיו הדהה, שכן יש מקומות שבהם הכתוב בדיו הדהה מתחיל לפני ומסתיים אחרי ההגהות שבדיו השחורה ועוקף אותן. ויש שהכתוב בדיו הדהה מוסיף על הכתוב בדיו השחורה, כגון מנחות פ"ד מ"ג, בפיה"מ, "... שאם לא יהיו שם שני כבשים שמביאים שתי הלחם ודינם שיאכלו אותן כאלו הביאום עם הכבשים". במהדור' בתרא גרד הרמב"ם בכ"י שלו דברים אלה וכתב ע"ג הגרד "אן תונף ותחרך חתי תעבור צורתן ויצאו לבית השריפה". גם המגיה שלנו בדיו השחורה מחק בפיה"מ ותקן בגליון: "שיניפו אותם ויניחום עד שתעבור צורתן ויצאו לבית השריפה" ועל כך באה תוספת בדיו הדהה (בכתב שונה?) "גזרה שמא ימצאו כבשים לשנה הבאה ויביאו לחם בלא כבשים" (עפ"י מנחות מ"ו ע"ב). וזו ודאי תוספת היא על ההגהה שבדיו השחורה. בדיו הדהה בא גם חלק גדול של מ"מ והשגות על הגהות קודמות. כגון בעירובין פ"ב מ"ה בפיה"מ "... יהיה החשבון חמשת אלפים וחצי אחד בקרוב...". בא המגיה והגיה שצריך להפוך וצ"ל "ואחד וחצי", ועל כך באה תגובה נכונה בדיו הדהה "הגהה זו משובשת היא והאמת כבעמוד". ומעין זה בסופו של אותו העמוד. בעמוד הסמוך בקשר לאותה הגהה בציור הוא מעיר "גם זה הבל". בדיו זה גם פירושי תיבות במשנה ובפיה"מ ואפילו לתיבות שנוספו לפיה"מ בהגהה. כגון בתרומות פ"ג מ"ג, מוגה פיה"מ כך שבנוסח המוגה אומר הרמב"ם את ההפך מן האמור במהדור'ק, וסוף ההגהה היא תוספת על פי מהדורא בתרא: "... וזה בשלא יהיו ממחין זה על זה אבל אם יהיו ממחין זה על זה תרומת השני אינה תרומה" וע"כ באה תוספת "ופי' ממחין מקפידין"¹⁵.

הספר עבר הגהה אחר הגהה עפ"י ספרים שונים ומשום כך אנו מוצאים כמה פעמים הערות נוסח באותו עניין בנפרד זה מזה. כך היה כנראה במה שהבאנו למעלה משבת ספ"א. תחלה הגיה עפ"י המשניות המוגהות ע"י ר"ש ב"ר משה והשאיר את גי' הפנים בפיה"מ כפי שהיא אעפ"י שאותה שעה נראה לו שמשנה תורה חלוק על פיה"מ. אח"כ הגיה עפ"י ספר אחר והוסיף בגליון את דברי הר"ן. לבסוף הוסיף את מה שראה במשנה תורה בצובה. וכן בשקלים פ"ב מ"א הוסיף ר"ש לירמה ע"ג הגליון "נשבעו" לפני "נמצאו או שהחזירו" (מן הסתם עפ"י המוגהות ע"י ר"ש ב"ר משה, וע"י הגהה זאת ועוד ארבע מחיקות ותוספת אחת הושווה ד"ג לכ"י הרמב"ם מלבד בתיבה אחת), ובגליון, במרחק מסויים מתוספת זו, הוסיף אותו המגיה "וס"א לא נכתב נשבעו והאמת יורה דרכו", ואופי הכתב מורה שלא נכתבה הערה זו בשעה שכתב "נשבעו". סימני

15 בעמוד הראשון של הספר מצאתי רשום: מקנת כספי הצעיר מיכאל לאניאדו. אפשר שהכתוב בדיו הדהה הוא ממנו. נראה לי שממנו מורי המקום.

החפסק שבדיו האדומה מאוחרים להגהות ומתחשבים בהם. ובדיו האדומה תיקנו כבר בהערה שמן שלב ב' "והאמת תורה דרכה". בשביעית פ"י מ"ה הגיה תחילה בפיה"מ הגדפס ואח"כ הקיף את רובו של הפירוש הארוך לשם מחיקה וכתב פי' אחר עפ"י מהדורא בתרא (ראה הפקסימיל שבסוף). אבל ר"ש לירמה הגיה גם עפ"י סברא. בחלה פ"ג מ"ד, בפנים: "כיוצא בו המקדיש פירותיו עד שלא באו לעונת המעשרות ופדאן פטורין ומשבאו לעונת מעשרות ופדאן חיבין". הגיה מי שהגיה (קודם לר"ש לירמה?) בגליון את "פטורין" ל"חיבין" ואת "חיבין" ל"פטורין"¹⁶. בא ר"ש לירמה ומחק בהעברת קולמוס והקיף את "פטורין" שבגליון, והעיר "ובספר שהגהתי ממנו לא כך מצאתי אלא חיבין". מלבד זאת הגיה באותה דיו שחורה עוד ארבע הגהות עפ"י המוגהות ע"י ר"ש ב"ר משה, וכשאנו משווים את ד"נ שבשלב זה של הגהות אל כ"י הרמב"ם אנו רואים שהם שווים. אבל אחר זה סימן ר"ש לירמה למחיקה בדיו אדומה את הבבא השניה כולה והעיר בגליון, בדיו אדומה, "וכשתעיין זאת המשנה תמצא הנקוד באדום מיותר כי זו המשנה נשנית פעם שנית בפ' ד' מפאה ושם נקוד עליה מספ' שממנו הגהתי ובזו המשנה לא היה נקוד ואולי היתה כשגגה מלפני השליט כי אין הפרש ביניהם...". ואמנם מחק בפאה פ"ד מ"ח את הבבא הזו. עכשיו, עפ"י הערתו בחלה, אנו יודעים שהוא מחק בפאה עפ"י המוגהות ע"י ר"ש ב"ר משה. המשוה יראה שהנוסח המוגה שם שוה לכ"י הרמב"ם שם.

ר"ש לירמה הגיה ומחק כאן מסברא. כנראה שהוא סבר, הואיל ומשנה זו נשנית אף במס' פאה וכהערת הרמב"ם בפירושו לחלה: "זו ההלכה כבר קדמנו לדבר עליה בפרק רביעי מפאה ולשם נשנית אות באות", לכן קרוב יותר לומר שהרב המגיה טעה ושכח להגיה בחלה, מלומר שהלה טעה ועשה מעשה ומחק בטעות בפאה. זה דומה למה שהבאנו קודם מכריתות פ"ד מ"ב. על פי כ"י הרמב"ם שבידנו אנו יודעים שר"ש ב"ר משה לא טעה סתם אלא אדרבא הוא השוה על ידי הגהות את ד"נ אל כ"י הרמב"ם הן בפאה והן בחלה. אמת שהוא לא הרגיש ועל כל פנים לא העיר לסתירה שבין הערת הרמב"ם בפירושו לחלה לבין גירסתו בשתי המסכתות. אלמלא דברי הרמב"ם בחלה אפשר שהיינו חושבים שכתב יד זה מייצג מסורת, שלפיה באה משנה זו בלא בבא זו בפאה ועם בבא זו בחלה, אבל לפי דבריו בפירושו אי אפשר לומר כן. הואיל והרמב"ם לא כתב בבא זו בטעות בחלה, לכן צריך לומר שהוא דלג על ידי הדומות בפאה. מציאותו של כ"י הרמב"ם בידנו הוליקה אותנו בדרך הפוכה מזו שהלך בה ר"ש לירמה. אילו ראה לירמה את כ"י הרמב"ם אפשר מאד שאף הוא היה אומר כן, אבל סברתו מובנת לפי המציאות שהוא עמד בה, כלומר שהוא הגיה על פי הגהות ר"ש ב"ר משה בטופס שלו.

לאור כל האמור לעיל חשיבות יתרה נודעת לעותק זה של דפוס המשנה שהוא עד לצורת ההגהה במשנה ובפירוש המשנה לרמב"ם בדור הראשון שלאחר גירוש ספרד. ראינו שר"ש לירמה שומע ספרדית ונראה אף מכאן שמשפחתו ממגורשי ספרד. מה ערכו של עותק זה כעד לנוסח המשנה. ידוע לנו שמקורו העיקרי של ר"ש לירמה להגהות הוא עותק אחר של ד"נ שהיה מוגה על ידי ר"ש ב"ר משה, ושלר"ש ב"ר משה היתה גישה אל כ"י הרמב"ם והיה מודע לכך (הוא מביא פעמים אחדות גירסאות מ"כתיבת הרב"), מתוך זה מסתבר שהגהות ר"ש לירמה תהיינה שואפות אל נוסח כ"י הרמב"ם. בדקתי הגהות אלה מקרוב במס' תרומות. עשיתי במסכת זו קולציות של מספר ניכר של עדי נוסח. בבדיקה זו התברר שר"ש לירמה הגיה בכמאה ושמונים תיבות הגהות המקרבות את משנת ד"נ אל נוסח כ"י הרמב"ם. אמנם ברוב המקומות מתאימות הגהות אלה גם אל כ"י של משנה עם פיה"מ לרמב"ם בערבית, ברלין 93 (OR. Qu. 556). בקולציות שלי ובקולציות

16 בעמוד שבו מתחילה מס' ברכות מצאתי רשום: מרדכי חלפון לבטון יצ"ו. הכתב בשתי תיבות אלה שונה מאד מזה שבהגהות בכל הספר והוא נראה לי דומה לזה שברישום הנ"ל.

שבעריכת הרב זק"ש, אף מצאתי עשרה מקומות שבהם אין להגהות לירמה חבר, אלא כ"י הרמב"ם וברלין. במקום אחד הגהת לירמה מתאימה לכ"י ברלין ולא לכ"י הרמב"ם (פ"י מ"ח. לירמה וכ"י ברלין: זוזין, רמב"ם: זין). אבל כנגד זה מצאתי בעשרה מקומות שהגהת לירמה מתאימה אל כ"י הרמב"ם ולא אל כ"י ברלין. עוד מתברר שהמגיה וויתור גמור כמעט על הגהה בענייני כתיב גרידא; הקיצורים השגורים בד"נ, כתיב מחובר או מפורד של תיבות (כגון לגבי: אי זה הוא. ההגהות הרי אני ← הריני, הן יוצא מן הכלל), כתיב מלא או חסר, סופית הריבוי "ים" או "ין", סיומי מי"ם או נו"ן בכנויים. (ההגהות ר' אלעזר חסמא ← ... חסמה, הוזהמא ← הוזהמה, הן יוצא מן הכלל, ואת הכתיב "עקיבא" לא הגיה אלא במקום שהגיה את כל התיבה: ר' יהודה ← ר' עקיבה). אף בתיבות שהגיה בהן הגיה רק את מה שנראה לו חשוב ולא ענייני כתיב. כארבעים וחמש תיבות, שיש בהן מקום להגהות מן הסוגים שמצאנו במאה ושמונים התיבות שהגיה, נשתמטו מהגהה. השגחתי בשש-שבע תיבות שההגהה בהן היא נגד כ"י הרמב"ם. (1) פ"ד מ"ג. כ"י הרמב"ם: עלת בידו מששים ואחת תרומה ויחזור ויתרום... ד"נ: עלה בידו מששים ואחד תרומה..., לירמה: עלת בידו אחת מששים ואחת תרומה... (במשנה עם ש"נ, בעריכת הרב ניסן זק"ש ז"ל, ירושלים, תשל"ה, רשומה ג' קרובה להגהת לירמה על פי כ"י אוקספורד 366: ... אחד מששים...). (2) פ"ד מ"י. כ"י הרמב"ם: התחתונות, ד"נ: והתחתונות, לירמה: ותחתונות. (אין ללירמה חבר. אפשר שהמגיה הגיה בטעות אות סמוכה לזו שרצה להגיה). (3) פ"ה מ"ה. כ"י הרמב"ם וד"נ: ודאי, לירמה: ודאית (אין ללירמה חבר. במשנה הסמוכה לאחריה הגיה: ודאי ← ודאי). (4) פ"ז מ"ה. כ"י הרמב"ם וד"נ: שנפלה, לירמה: נפלה (ולר' יהוסף אשכנזי — מלא"ש — נראה שכך היא הגי' הנכונה). (5) פ"י מ"ח. כ"י רמב"ם וד"נ: זין, לירמה: זוזין. (6) פ"א מ"ה. כ"י רמב"ם וד"נ: סובין של חדשות אסורות, לירמה: סובין של חטים חדשות אסורות. ויש עוד מקומות שהדבר תלוי בהבחנה בין כ"ף לבי"ת ולא נפרט. ואולי כאן המקום להעיר שר"ש לירמה מגיה לפעמים ע"י הוספת סימני ניקוד, כגון פ"י מ"ד, רמב"ם: פמן $\times 2$, ד"נ: כמון, לירמה: כמון $\times 2$, וכן בפ"ד מ"א, רמב"ם: יקפנה, ד"נ: יקפאנה, לירמה: יקפאנה. ואם אמנם כ"י הרמב"ם הוא מקורו הלא ישיר של ר"ש לירמה הרי אז אפשר לומר, על פי מקומות שלא רשמנו כאן, שאין הקפדה בעניין קמ"ץ—פת"ח. אבל מצאתי גם שנוי כזה: פ"ד מ"ז, רמב"ם: ועוד... ועוד, ואילו בלירמה: ועוד $\times 3$.

נראה לי שהבדיקה מאשרת למעשה את הציפיות שעל פי השקולים הכלליים, אלא שהיא מאפשרת אף למדוד את מידת ההצלחה של ההגהה ולסווגה. נ"ל שהמסקנות המתבקשות הן שצריך להבחין בין מקום שיש לנו כ"י הרמב"ם לבין מקום שלא הגיע אלינו כ"י הרמב"ם. בחמשת הסדרים שכ"י הרמב"ם מצוי בידינו, נ"ל שאין להגהות לירמה מעמד של עד נוסח בכל מקום שהן מקרבות את ד"נ אל כ"י הרמב"ם, משום שכ"י הרמב"ם הוא המקור הלא ישיר להגהות אלה. הדברים אמורים אף באותן צורות חדשות שנוצרו כתוצאה מכך שאף בתיבות המוגהות לא הגיה המגיה בדרך כלל ענייני כתיב גרידא. הגהות שהן במפורש נגד כ"י הרמב"ם אפשר שהן ראויות לרישום¹⁷.

שונה המצב במקום שלא הגיע אלינו כ"י הרמב"ם: כל סדר טהרות, כל מסכת שבת ושבעה פרקים ראשונים בעירובין, מס' חגיגה מפ"ג מ"ה ואילך, מס' קידושין מפ"א מ"ג ואילך, שבעה פרקים ראשונים של מס' בבא קמא. כאן ראויות הגהות לירמה לשמש כאחד העדים לנוסח הרמב"ם. על פי מה שראינו בתרומות נלמד מהגהותיו של ר"ש לירמה ולא משתיקותיו. לכאורה נראה שאף במקום שיש לנו כ"י טוב, קרוב למהדורה בתרא (עדות הר"ס ששון במבואו הנ"ל) שנכתב ב-1224 והוגה הגהה מצויינת (ערות הר"ס ששון, שם, ועדות הר"י קאפח במבואו לסדר טהרות שבמהדורתו)

17 לא כשהן הגהות שעל פי סברא, כמות שראינו למעלה לגבי מס' חלה פ"ג מ"ח, אף על פי שהבבא הנמחקת שם ע"י המגיה ליתא בפאה אף בכ"י אוקספורד 366 וגניזה קימברידג' T-S. E, 2 (על פי משנה עם ש"נ בעריכת הרב נ. זק"ש) ובחלה ליתא בבא זו בכ"י אנטונין 788-791.

כשלוש מאות שנה לאחר כתיבתו על ידי הרב מוסי'ן עבד אל מחסן, בחלב, על פי כ"י הרמב"ם, לא נוותר לגמרי על הגהות ר"ש לירמה. מצאנו שר"ש לירמה מוסר, פרה פ"ב מ"ג, גירסה בשם "כתיבת הרב" שלא נשתמרה בכ"י המוגה על ידי הרב מוסי'. וכן לא נמצא בכ"י זה, בפיה"מ לפרה פ"ו מ"א, מה שר"ש לירמה מעיד שהוא מצא "בספר הנעתק מהגהתו של הרב" (אלא ששם לא מובן למה בדיוק הוא מתכוון. ר' לעיל עמ' 176-177). אבל מתקבל על הדעת שחשיבותו של עותק לירמה כעד לנוסח הרמב"ם עולה במקום שחסרים אנו אף את כ"י זה: חגיגה ושבעת הפרקים הראשונים של מס' בבא קמא.

אמת שהרי"ן אפשטיין הביא מהגהות לירמה בכל מקום, אלא שהרי"ן אפשטיין לא ידע שכתב היד שבאוקספורד ושכספרית ששון הוא בכתב ידו של הרמב"ם. אבל דבריו של הרי"ן אפשטיין במבוא לנוסח המשנה על טופס לירמה מילאו תפקיד חשוב במחקרו של ש"מ שטרן על כ"י הרמב"ם ודברי שטרן נתפרסמו בתרביץ בחוברת שהיתה אחרונה לחיי הרי"ן אפשטיין או ראשונה לאחר שהוא נפטר לחיי העוה"ב.